

*Барабаш С. М.,**кандидат філологічних наук,**викладач кафедри українистики**Національного медичного університету імені О. О. Богомольця*

ПСИХОЛОГІЗМ МАЛОЇ ПРОЗИ М. КОЗОРИСА В ОПОВІДАННІ «ПО КАМ'ЯНІЙ СТЕЖЦІ»

Анотація. У статті розкрито особливості психологізму малої прози М. Козоріса на прикладі оповідання «По кам'яній стежці», акцентовано увагу на соціальному тлі твору. Вказано на майстерність зображення письменником внутрішнього світу персонажа.

Ключові слова: психологізм, психологічний світ, психологічний аналіз, особливості стилю письменника.

Постановка проблеми. Період 20–30-х років ХХ століття для української літератури надзвичайно знаковий. Мистецькі пошуки цілої плеяди молодих прозаїків хоч і перебувають на різних полюсах ідейно-естетичних уподобань, проте об'єднуються на основі характерних для цієї епохи принципів змалювання людини й світу. Спільними естетично-стильовими засадами творчості прозаїків цього періоду стала концепція людини нової епохи, типології образу західноукраїнського селянства початку ХХ століття. Українські письменники поч. ХХ ст. використали у власній творчості традиції попередників – Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, Марка Вовчка, Б. Грінченка та ін. у напрямі відображення внутрішнього життя людини. Вони продовжили розбудову художнього психологізму у руслі збагачення його різними художніми засобами і прийомами емоційного стану людини, яка є певним соціальним типом. Зазначимо, що така психологізація – це «не фактографічна описовість, а моделювання психологічного переживання, акцент в якому переміщується з соціального аналізу суспільства в особі його представника на аналіз духовного світу індивіда у його ставленні до суспільства, внаслідок чого зображення не конкретно-історичне або предметно-аналітичне, а містить глибокий аналіз психологічного стану персонажів» [1, кн. 1, с. 84]. Нині актуальною залишається проблема дослідження психологізму малої прози письменника, свідка доби, активного учасника політичних дій, М. Козоріса в оповіданні «По кам'яній стежці».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему психологізму досліджували М. Бахтін, В. Жирмундський, Г. Клочек, М. Кодак та ін., проте й досі немає цілісного дослідження особливостей психологізму малої прози М. Козоріса.

Метою статті є дослідження особливостей психологізму малої прози М. Козоріса на прикладі оповідання «По кам'яній стежці».

Виклад основного матеріалу. Для художньої літератури перших десятиліть ХХ ст. характерною була увага до психічного світу індивіда. Ця її особливість спричинила появу таких характерних рис, як настроєвість і вміння побудувати сюжет навколо переживань людської душі. І. Франко, характеризуючи особливості галицького письменства того часу, слушно відзначив художнє чуття митців, лаконізм, орієнтацію на кращі зрізці європейської літератури: «Зверхніх подій в її (літератури. – С.Б.) зміст входить дуже мало, описів ще менше; факти, що

творять її головну тему, – се звичайно внутрішні, душевні конфлікти та катастрофи. Не об'єктивне, протоколярне представлення мають на меті автори, а збудження в душі читачів аналогічного чуття чи настрою всякими способами, які дає мова і злучені з нею функції нашої фантазії» [2, т. 41, с. 471–529.].

Глибиною психологічного аналізу, наявністю багатозначних символічних образів з алегоричним змістом, особливим ідейно-змістовим навантаженням характеризується оповідання «По кам'яній стежці». Воно є відкритою формою прози, адже являє собою «новаторське оповідання особливого змістового навантаження», що має «багатопроблемність і багатозначність, і алегоричність» [3, с. 195]. Оповідання належить до цього типу саме за рахунок зображення такого важливого моменту буття людини, який неможливо однозначно оцінити. Тому твір необхідно осмислити у декількох напрямках, різних позиціях чи точках зору, як-от висловленій І. Франком, що кожен твір як складна багатошарова конструкція є «частка життя великої нації, веде нас до студювання того життя і виявляє на кожному кроці стільки ж безмежних горизонтів та нерозгаданих загадок, як і саме життя» [2, т. 18, с. 185].

У центрі твору «По кам'яній стежці» життя галицького селянина Андрія Ковальчука, зокрема «скін його віку». Головний герой – звичайний селянин-вдвіець, який доживає віку біля синовій родини, допомагає їй, не переймаючись турботами світу. Однак не все так просто, М. Козоріс засобами художньої ретроспекції фіксує важливий етап художньої біографії протагоніста: замолоду він був активним учасником громадського життя на селі. Краєни його визначили виборцем на повітове голосування, він активно відстоював права своїх односельців, доки «ранком побережники перехопили під дубиною й такої парні всипали, що ... тиждень відлежав» [4, с. 83]. На старості років він не хоче стати «хрунем»: коли в лісі найактивніші прихильники змін на селі планують таємно зустрітися, він пропонує синові не йти на це зібрання, а послати саме його, старого Андрія Ковальчука. Перед ним є вибір «або – або»: заховатися і пересидіти чи взяти участь у небезпечному зібранні, виявивши тим самим небайдужість до подальшої долі села. У свідомості селянина однозначно символічно засоційовані пани із вовками, які постійно чатують на здобич. Критичним до фатерлянду постає алегоричний образ запаленого цісарями і панами світу і передає стан безвиході з ситуації, тиску на українських селян у чужих державах.

Усі подальші події герой сприймає візуально – темінь не давала змоги зрозуміти й адекватно сприйняти ситуацію. Однак «фірмова» риса стилю М. Козоріса у жанрі оповідань з народного життя – поширеність щирсповідальних тирад демократичних персонажів. Застосування способу передоручення розповідної функції іншому учасникові зібрання дало змогу епіку розкрити небайдужість до пекучих проблем: їх тре-

ба «спільними силами вирвати не тільки із себе, але й з серця всього бідного селянства» [4, с. 89]. М. Козоріс як майстер психологічного аналізу передає внутрішні чуття героя, суголосні зі словами промовця: «Андрій слухав, і йому здавалося, що це говорить не хтось інший, що це він сам. Якось невидима рука вигортає ці слова з самого дна його накіплого серця й розкидає їх тут поміж людей в темному лісу... Але він не міг вилляти їх, не міг передати чужим вухам, щоб сколихнули довкола себе зневіру та безсилля. Вони немов мусили лежати каменюкою в серці й гнути його все нижче й нижче. А тепер вони вилетіли, як ті птахи з вірію, і несуть надію, розбурхують кров» [4, с. 90]. Цей внутрішній емоційний сплеск свідомості героя стає рятівним моментом у подальшій його долі, прецінь слова, сказані промовцем в темряві, закарбуються у його душу, формують самоусвідомлення.

Стійким до випробувань виявляється головний герой і у в'язниці. Через світосприймання звичайного селянина постає життя в'язнів, які змушені через політичні уподобання терпіти знущання і чекати на вирок. Автор показує перебіг внутрішнього чуття героя, від страху, що потрапив за ґрати до «кримінальників» до усвідомлення того, що справжні злочинці не перебувають у застінках в'язниці. За допомогою невластивої прямої мови відображено перебіг думок героя, який усвідомив справжню сутність суспільного життя, що відбувається навколо нього, опинившись у застінках в'язниці: «Чого це ці люди лежать покотом, мов поліна в лісі? ...Аби вони були або злодії або розбійники, але вони на таких не виглядають... Вони не злодії, ні... Вони хліба хочуть. Дайте їм хліба, а вони будуть такими газдами, що раз... Та хай усі пани зробляться жандармами, хай всі свої доми переміняють на тюрми, хай зберуть усе залізо і всі ґрати з цілого світу, нічого не допоможе, бо голод дужчий і від жандармів, і від тюрм, і він повбиває і жандармів, порозбиває тюрми, а тоді буде те, що робиться з стадом овець, як кічня голодних вовків на них нападе» [4, с. 101].

В епізодах перебування головного героя у в'язниці використано різні прийоми літературного психологізму: 1) відображення внутрішнього життя героя крізь зовнішні показники: «Через велике, чисте вікно вливалось світло, але воно падало, мов мертва, побіч в'язнів, не захоплювало їх зовсім, і їхні обличчя були захмарені, постаті згорблені, а очі пригаслі, бо знали, що це сторонній гість, який з цікавості прибіг поглянути на них і який скоро від них втече, відцурається» [4, с. 107]. Зовнішнє відображення внутрішнього світу героїв доповнюється 2) автопсихоаналізом героя та його оцінками судженнями про арештантів-спів'язнів. Так, перебуваючи наодинці із собою, Андрій замислюється над власною поведінкою, причинами, що перетворили його на «кримінальника»: «Він уважав себе правим. Він нічого злого не зробив. Він нікого не вбив, нічого не вкрав. Пішов послухати. Правда, він ходив вночі... Це тільки тому, що їм взагалі не дають збиратись. Колись сходились у читальні, а тепер зась – невільно» [4, с. 104]. Водночас він 3) аналізує й поведінку інших арештантів, доходить думки, що тут усі рівні: «Він бачив, що камера назовні ніби спокійна, ніби байдужа, деколи навіть лунала сміхом, який тут між ґратами набирає якоїсь особливої краси. Але він знав добре, що в душі вона кипить від ненависті, що дрижить перед згадкою про майбутнє. Він бачив це, коли розглядав кожного арештованого, зокрема, коли вдивлявся в поорані чола, в посоловілі очі з хвилевим мигтінням... Мало було таких, що в таку хвилину держали спокійно голову догори. Бо ніхто тут добра не

сподівався» [4, с. 105]. Оцінюючи поведінку інших арештантів, Андрій переконається, що життя сповнене контрастів і парадоксів – за стінами тюрми – це веселе, безтурботне міське життя, жителі навіть не замислюються над самим існуванням тюрми посеред міста. Лише окремими штрихами автор зауважує на присутності страху в очах мешканців, які мимовільно проводжають арештантів поглядами і відразу відводять очі. Натомість у тюрмі ще більше відчувається 4) контраст із зовнішнім світом: «Як приводили нових людей, вони приносили з собою запах свіжого повітря й признаки крові на червоних обличчях. Але через день-два, тиждень все це пропадало, вони покривались брудом, заростали щетинястим волоссям, а кров з лица зникала й вони ставали такі блідо-жовті, як другі. А ті, що їх виводили звідци, були подібні до старців, що на роздоріжжі руку простягають» [4, с. 115].

Контраст як принцип композиції характеризує творчу манеру і в окремих оповіданнях В. Винниченка, який використовує контрастність як принцип мікроаналізу. У його прозі важлива психологія душі мешканців тюремної камери («Талісман», «Щось більше за нас»). Спостереження у В. Винниченка і у М. Козоріса подаються зіставно – герой спостерігає індивідуальні особливості кожного персонажа, а також сприймає загальний «колективний» настрій камери. У В. Винниченка – настрої туги, який виражається у веселості, а у М. Козоріса це страх, внутрішні переживання героїв, виражені крізь зовнішні характеристики і видимі героєві показники. Тож письменники однаковою мірою користуються інтервентним способом психологічного аналізу – «видимою мовою почуттів».

Зміна зовнішнього вигляду героя М. Козоріса у в'язниці подається залежною від зміни його внутрішнього світу. Якщо на момент потрапляння у в'язницю герой психологічно «закривається», його думки є приватними, своєрідною «тихою сповіддю» внутрішнього «я», то надалі у момент найбільшого психологічного напруження Андрій не витримує довгого мовчання. У канву твору автор безпосередньо включає процес мислення героя, таким чином «оголює» думку, дає можливість йому висповідатися перед товаришами у тюрмі. Доведений до відчаю, він зневірюється у тому, що повернеться до нормального життя, побачить власних дітей та онуків. Він «відкриває душу» саме тому, щоб його історія через інших таки дійшла до його родини, щоб вона змогла зрозуміти істинність вчинку Андрія. У його монолозі-сповіді передано істинний біль і трагедію селянина, доведеного до морального і матеріального зубожіння тодішньою владою, передано його найбільше бажання – побачити рідну землю чи відчутти у своєму серці її любов. Любов до рідної землі виявляється настільки сильною, що допомагає Андрієві вижити в нелюдських умовах.

Майстерність М. Козоріса виявляє сцена допиту Андрія, в якій автор оперує насамперед вищезгаданими прийомами психологічного аналізу. Стають у пригоді епіку і психологічній символічній порівняння, метафоричні асоціації, контрастні образи, що сприяють більш ефективному відображенню реальної дійсності і розкривають нищість і підлість представників австро-угорської влади. Так, крізь власні судження і мимовільні враження Андрія читач знайомиться зі слідчим, який веде його справу. Для об'єктивної характеристики автор використовує асоціативні та метафоричні образи. В уяві героя слідчий постає маленьким павучком, «з довгими сухими лапками, що вмів скоро перемотувати павутиння й делікатно закидувати ледве замінні ниточки то за ніжку, то за крильце, скоро, нечут-

ко, поки не оповине, мов малу дитину, а потім сяде на груди й вп'ється в саме серце» [4, с. 108]. Лише на інтуїтивному рівні Андрій відчуває небезпеку, якою пройнята вся кімната для допиту, М. Козоріс передає це відчуття шляхом оречевлення, персоніфікації, використанням мейозису, навмисно зменшуючи людину, речі, вживає зменшувально-пестливу лексику, щоб тонко передати атмосферу кімнати, характер її мешканця. Так, кожна річ у кімнаті «мала якесь спеціальне призначення, якусь роль», шафа була з «надутими паперами, мов би в них була вся мудрість», кімната «всміхається нудно-ввічливо, як сам слідчий», «орел розчепирений на стіні, що наставив гострі кігті й роззявив дзьоба, ніби грозить: ану не повинуйся, зараз роздери», і «цей чоловічок в додаток до всього, що вертиться, мов мавпеня в клітці» [4, с. 108]. Художніми засобами створено таку собі обкладинку тогочасної судової системи, а звідси й показового ставлення до арештантів, що контрастує із умовами, в яких вони перебувають у камерах. Незважаючи на позірну солодкуватість атмосфери, герой відчуває для себе у цій кімнаті страшнішу загрозу, аніж перебування у камері серед арештантів. Автор передає це відчуття внутрішніми роздумами Андрія про те, яку манеру поведінки слід обрати у такій ситуації: «Це вже він нитку закинув», – думає Андрій. І йому здається, що він по вузькій платві має перейти понад прірвою, що з боків будуть його турчати, але він має йти просто, не дивитися під ноги, лиш на кінець платви і йти рівно-рівно, бо інакше загинуть» [4, с. 109].

Процес допиту автор передає за допомогою діалогу слідчого і арештованого, він містить короткі точні запитання, щоб таки «вивести» на правду героя, такими ж короткими є й відповіді. Діалог перемежований авторськими місткими характеристиками героїв, характерними художніми деталями. Так, усміхався слідчий до Андрія «противною усмішкою», повсякчас очі «блиснули іскрою», мали зелений погляд. По мірі наростання темпу допиту виникає ще один асоціативний образ – образ мухи, який вимальовує автор уже в уяві слідчого: «Він бачив, що муха пручається, норочиться, що урвала одну, другу нитку його тонкої пряжі і цілий лабіринт синьок, построєний наперед по пляну, готов розвалитися. Тому треба прости ще тонше, ще непомітніше» [4, с. 111]. Такий алегоричний образ мухи, вимальований в уяві слідчого, є контрастним до порівняння слідчого з павуком, що плете нитку, аби до неї потрапила муха. Автор будує темп доповіді у манері гри – той, хто грає мовний раунд, виявиться спритнішим, той і вважатиметься переможцем. Щоб пояснити свою поведінку в нічному лісі, Андрій вдається до вигаданої історії, в якій так заплутує слідчого, що той втрачає надію будь-що зрозуміти з почутого. Незважаючи на всевладність слідчого і прокурора, Андрій сміливо протистоїть їхньому психологічному і моральному тиску. Художньо досконала сцена допиту, виписана автором до найменших деталей, є свідченням моральної незламності героя, який не виказав жодного односельця.

Фінал оповідання є щасливим завершенням своєрідної життєвої епопеї Андрія Ковальчука. Від смерті на чужині його рятує несподіване звільнення, а читач, крім того, дізнається про покарання, яке отримав зрадник-жандарм, який видав Андрія, коли той повертався із лісу. Можливо, така розв'язка цілком і не вписується в реалістичний канон, сюжет твору може вважатися завершеним і закритим, однак слова, які мовить наостанок Андрій, швидше звернені не до іншого співрозмовника, селянина Миколи, а до читача, який має більше змоги замисли-

тися над філософією теперішнього світосприйняття Андрія: «Ти, Миколо, не знаєш... Через неї люди вовками поробились, перегризають собі горло... Що тобі! Ти ще не йшов по кам'яній стежці...» [4, с. 124]. Тож перед нами зовсім інший герой, ніж той, який колись чекав кінця свого віку, бо він спромігся пройти-пережити той рубікон – кам'яну стежку, який відкрив йому очі на правду у світі, зрозумів справжній сенс свого буття. Образом Андрія Ковальчука автор вивів новий тип селянина, селянина-«кримінальника», в'язня за свої політичні погляди. Очіма селянина письменник зобразив інший світ – чужий для його селянського світобуття. Потрапляння до в'язниці змусило Андрія переоцінити не тільки сенс свого власного буття, а й зрозуміти, яку роль у його житті відіграє єднання з рідною землею: «А вона колола його морозом у руку, а дідові здавалося, що це відриваються від неї дрібні частини й залазять шпильками в тіло. Вона затирала в пам'яті діда Андрія – кримінальника, воскресала Андрія – парубка, того голосного колись на вулиці, ... а потім Андрія – газду з чорнобровою газдинею й дрібними дітьми, а потім Андрія – діда, самотнього вдівця, похиленого життям та злиднями. Він бачив себе в ній, мов у дзеркалі» [4, с. 124].

В українській літературі письменники зображали вже героїв, які сиділи у в'язниці за свої політичні погляди, були несправедливо засуджені (Петро Телепень з повісті «Лихі люди» Панаса Мирного, Андрій Темера з оповідання «На дні» І. Франка, герої оповідань «Талісман», «Честь», «Щось більше за нас» В. Винниченка). Образ Андрія Ковальчука став справжньою знахідкою М. Козоріса у розкритті психології саме селянина, який потрапив у в'язницю, пройшов моральне і фізичне приниження, але залишився людиною, вірною своїй рідній землі.

Оповідання «По кам'яній стежці» є вершиною творчого доробку письменника у напрямі розбудови типології образу західноукраїнського селянства перших десятиліть ХХ століття. Використання алегоричних та символічних персоніфікованих образів посприяло заглибленню автора у внутрішній світ демократичних персонажів і розкриттю актуальних проблем тодішнього селянства, пов'язаних із національним самовизначенням.

Висновки. У сучасному літературознавстві масив творчого доробку письменника сприймається як певна художньо-філософська система, придатна для наукового декодування відповідно до складників літературознавчого аналізу. Являючи собою художню цінність і завершеність, кожен кращий прозовий твір митця є складником його мистецького здобутку як цілісної масштабної художньої карти, що підпорядковується культурному дискурсу доби, в якій творив письменник.

Творчість М. Козоріса відповідна класичному канону й ієрархії епічних жанрів української літератури ХХ ст. Художній діапазон малої прози письменника розкриває майстерність стилю, його диференціацію та синкретизм. Стильовою домінантою малої прози белетриста стає художній психологізм, який виявляється у використанні художніх деталей, що розкривають внутрішній світ людини. Зображаючи внутрішній світ героїв за допомогою таких засобів психологізму, як психологічний портрет, пейзаж, художні деталі, пряму авторську характеристику, внутрішній монолог, характерні пейзажі, деталі інтер'єру, образи-символи (зокрема, в оповіданні «По кам'яній стежці»), письменник продемонстрував своєрідність індивідуального стилю.

Література:

1. Історія української літератури: кінець XIX – початок XX ст.: у 2 кн.: підручник/за ред. проф. О.Д. Гнідан. Київ: Либідь, 2005.
2. Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Літературно-критичні праці (1893–1895) / упоряд. та комент. Л.А. Гаєвської, П.П. Гончаря, М.Л. Гончарука, І.О. Денисюка, В.П. Колосової, С.К. Кравченко, Л.І. Міщенко; ред. В.Л. Микитась, А.М. Халімончук. Київ: Наукова думка, 1981. 603 с.
3. Денисюк І. Розвиток української малої прози XIX – поч. XX ст. Львів: Академічний Експрес, 1999. 280 с.
4. Козоріс М. Вибране / упор. Євген Баран, Григорій Рис; передмова Григорія Риса. Івано-Франківськ: Тіповіт, 2013. 416 с.

Барабаш С. Н. Психологізм малої прози М. Козореса в розповіді «По каменній тропі»

Анотація. Стаття посвячена раскрытию особенностей психологізма малої прози М. Козореса на

примере розповіді «По каменній тропі», зроблено акцент на соціальному основі твору. Підкреслено майстерство зображення письменником внутрішнього світу персонажа.

Ключевые слова: психологізм, психологічний світ, психологічний аналіз, особливості стилю письменника.

Barabash S. Psychologism of the small prose of M. Kozores in the story “Along the Stone Path”

Summary. The article is devoted to the disclosure of the characteristics of the psychology of the small prose of M. Kozores on the example of the story “Along the Stone Path”, the emphasis is on the social basis of the work. It is emphasized on the mastery of the image by the writer of the character’s inner world.

Key words: psychologism, psychological world, psychological analysis, features of the writer’s style.